

PÉTER LÁSZLÓ

Arisztotelész a magyar népköltészetben

Különös cím, de mindjárt megvilágosodik. Kezdjük Borbély Mihállyal (1882–1954), az írástudatlan egyházaskéri (verbicai) napszámossal, Kálmány Lajos mesemondójával. A szélütése után, egyik karjával még nehezen boldoguló „nótás pap”, a magyar népköltészeti gyűjtés klasszikusa, 1913. január végén olyan mesemondóra talált, aki képes volt neki egész héten keresztül újabb és újabb meséket, népi anekdotákat, példabeszédeket tollba mondani. „A hét végén – írta Kálmány – mielőtt a falu elhagytam volna – mert halaszthatatlan dologra hívták emberemet – azt kérdeztem tőle: hogy ha máskor, mikor már elvégezte a sürgős dolgát, eljövök, tud-e még újakat mesélni? A kívánt feleletet kaptam: hogy még sok mesét tud. Ekkor már húsznál több hagyományt lejegyeztem tőle. Tudva, hogy kevesebb számú s terjedelmű mesék is vannak külön könyvben kiadva, megvillant agyamban, hogy Borbély Mihály meséit – így hívják a mesemondót – külön kötetben lesz érdemes kiadni. Azóta sokszor foglalkoztam az eszmével, meghánytam-vetettem a dolgot, s a végső eredmény – mint látjuk – az lett, hogy a tőle lejegyzett hagyományok külön kötetben láttak napvilágot.”

1

Ezt Kálmány a *Hagyományok* címmel a következő évben, 1914-ben megjelent gyűjteményének *Borbély Mihály mondása után* alcímű 2. kötetében, a bevezetőben írta. S így folytatta: „Más alkalommal, mikor folytattam a gyűjtést, már több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni, de azért bő szüretje volt a használható mesének. Így jött létre ez a gyűjtemény, mintegy két hét alatt, mely, ha a jegyzetekben közlött változatokat kihagyom is – mert ezek, mint első pillanatra látható, nem Borbély Mihály meséi – rendes kötetkönyvet töltenek meg.”

Ezzel az elméleti megfontolással, ezzel a kötettel vált Kálmány Lajos a magyar népköltészeti kutatás egyéniségvizsgáló módszertani irányzatának, „iskolájának” úttörőjévé. Igaz, Sopronban Johann Reinhard Bünker múzeumigazgató már 1906-ban kiadta egy kötetben a hienc utcaseprőnek, Kern Tóbiásnak (1831–1916) meséit, de ez inkább kuriózum volt, német nyelvjárásával és nem magyar mesevilágával nem termékenyíthette meg a magyar kutatást. De Kálmány újítása és a szibériai mesemondó asszonynak, N. O. Vinokurovának az orosz tudóstól, M. K. Azadovszkijtől (1888–1954) Helsinkiben 1926-ban megjelentetett kötete Ortutay Gyulát (1910–1978) arra ihlette, hogy a szabolcsi, ugyancsak írástudatlan, ruszin eredetű Fedics Mihálytól szintén vaskos kötetre való mesét jegyezzen le, és adja ki 1940-ben. Tanítványai és tanítványainak tanítványai azóta száz számra fedezték föl a csíkszentdomokosi Albert Andrástól a cigány Ámi Lajoson, a bukovinai szé-

kely Palkó Józsefnén, a bagi Pandur Péteren át a zombói Tombác Jánosig a nép tehetséges mesélőit, s adták ki számos kötetben csodálatos mesekincsüket.

2

Kálmány említett kötetében olvassuk Borbély Mihály következő rövid példázatát:

Vót egy embör, az apja mán üdöses vót, nem szerette, hogy az apja az asztalná övött vele, mer nem tudott mán úgy önni, mint ú; hanem úgy övött, mint a gyerök. Itt osztán az embör úgy gondóta el, hogy hát csinál az apjának vályút. Hozzá fogott vályút csináni.

Möglátta a gyeröke, hogy csináli az apja a vályút; azt kérdözi az apjátul: „Mit akar ken' ebbül csináni, édösapám?” „Ebbül csinállok – mondja az apja – öregapátoknak vályút, mer mán nagyon öreg, nē az asztalná ögyön, hanem ebbül a vályúbul!” Akkor mondta a gyermek: „Ugyē, édösapám, ha ken' mögöregszik, én is kennek ilyet csinállok, hogy ken' is abbul ögyön?”

Az embör mindjá összedarabóta a fát, nem csináta, mer eszibe jutott, hogy ú is lösz öreg embör.

Gyerekkoromban, 1930 körül, én is hallottam ezt a történetet, vagy székely (csíkmadarasi születésű) apámtól, vagy bácskai (veprődi) anyámtól. Mi csak tréfálóztunk vele, vályú helyett fatányért emlegetve...

3

Az Irodalmi Újság 1954. március 13-i számában megjelent egy addig ismeretlen fiatal írónak, Sánta Ferencnek (1927–2008) megdöbbentő elbeszélése. 1952-ban írta. *Sokan voltunk* címmel erdélyi családjának szörnyű nyomoráról adott szinte hihetetlen képet. Ez a novella intonációja:

Már harmadik hónapja éhezünk, s két hete csak egyszer ettünk egy nap. Anyám már marokkal mérte a puliszkát. Egy marék, két falás, másnapig semmi. Négyen gyerekek ágyban feküdtünk a nagy pokróc alatt. Ott melegedtünk, és láb alatt sem voltunk. Apám már nem járt napszámba, élet után. Eleget próbálta. Sok volt a szegény, kevés a gazda, neki nem jutott.

Hihetetlennek hatott, hogy a nagyapa, látva családjának éhezését, kilátástalanságát, hogy könnyítsen terheiken, önkéntes halált vállal. Elhagyja családját, és föl a hegyekbe, a mérgező gázzal teli barlangba vonul. Fia, menyé elfogadja e rettenetes szándékot. Az elbeszélő, az unoka, Ferike, egyes szám első személyben beszél:

Jaj, a Büdös. Aki csak belézippent, mind megfullad egy sorban. Onnan élő fia ki nem jön. Ha madár belérepül, ki nem száll, mert meghal. Nagyapám is meghal. Csak vigyázzon, baja ne essék, apám is mondta, mikor utána szólt. Pedig nem jön vissza. Hát éppenséggel oda ment, és apám akarta, anyám is hagyta, hacsak nem ők küldték. Jaj, édes Istenem, nagyapám! S utána sem mennek, nem is akarnak, én sem tudok.

Még hihetlenebbé teszi a történetet, hogy Sánta a tragédiát nem egyedi esetként mutatta be, hanem mintegy közösségi szertartásként, meggyökeresedett gyakorlatként, önpusztító népszokásként.

Volt már egy hónapja, hogy más mesélte, és azt mondta, ez a rendje. Csak azt nem tudtam, hogy így csinálják, és így készítik. És éppen a nagyapámnak. Jaj, jó Istenem, merre tart már?

Másnap az unoka az apjával elment a barlangba:

A barlang szájában megtaláltunk mindent. Szép sorjában rakva ing, gatyta, kabát, a nagyapám holmija. Legfelül a kucsmája, lenyomtatva egy kővel. A fejszójét elvitte magával.

Az utalást, hogy ez a rendje, megerősíti a novella befejezése:

Lejjebb, a barlang feneke felé még egy holmi feketéllett. Megismertem. A Csűrös Ignácé volt. Azért még nem jött senki, s talán ezután sem jön majd, mert még így is látzott, lyuk lyuk hátán, egy garast sem adna érte senki.

Monográfusának, Vasy Géának Sánta Ferenc elismerte, hogy tud ugyan ilyen előfordult esetről, de ezek nem voltak általánosak (1975). Az ilyeneket a halállal foglalkozó tudomány, a tanatológia a vudu (*woodoo*) hitvilág különös eseteiként tárgyalja. Több hazai példát Szentí Tibor ismertetett. Sánta Ferenc aligha hallott erről. Honnan vette hát e megrázó – és kétségessége ellenére valószínű – történetet?

Semmiből semmi sem lesz. Sántát – az átélt élethelyzeteken kívül – két hatás is befolyásolhatta. Gondolhatunk arra, hogy őt átlagon fölül érintette a népköltészet, a népmesék és népballadák világa. Apja és annak a nagyapja kifogyhatatlan bőséggel szolgáltatva a csodás – tündéri és boszorkányos – mesevilágot. Dédapja faluszerte híres sepsibükszádi (Háromszék m.) mesemondó volt. Ő maga később nagy meseolvasó volt; első emlékezetes könyvvásárlása Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményének 1943. évi háromkötetes kiadása volt. „A gyermekkorom – vallotta – úgy telt el, hogy az apám mesélt. Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe.” Ám a népmesék közt sem találunk párhuzamot kínáló történetet.

Vasy Géza viszont talált, még hozzá Erdélyben, az irodalomban, Nyíró József (1889–1953) *Kopjafák* (1933) című kötetében két olyan novellát (a XVI. és a XX. számút), amelyek egymással is, Sánta elbeszélésével is rokonok, és akár öntudatlanul is hathattak a fiatalabb íróra. Olyannyira, hogy Sánta még egy pályakezdő elbeszélésében (*Naphoz érő tűz*, 1954) hasonló témát, a magát fölöslegesnek tartó öregember önkéntes tűzhalálát dolgozta föl.

4

Sánta Ferenc elbeszélése kegyetlen ugyan, de indítékában eltér a következőtől, amelynek alaphelyzete csaknem azonos, mégis az író tollán lényegesen mássá formálódott. Az alábbi történetben az indíték, a szegénység azonos, ám a nagyapa nem önként vállalja, hogy tehermentesíti családját, hanem – mint a korábban megismert folklorisztikus anyagokban – a fiú kényszeríti rá. Nem hitvány köntösre, nem vályúra, hanem a kíméletlen halálra. S itt

is fölvetődik ennek az embertelen gyakorlatnak közösségi érvénye, múltbeli népszokásszerű jellege.

Az 1968. évi *Érdekes kalendárium* közölt egy japán népmesét. Valamikor, adta elő a történet, szörnyű szokás uralkodott Japánban. „Amikor egy parasztember vagy parasztasszony megöregedett, beletették egy nagy kosárba, s elvitték a hegy lábához, hogy ott – ahogy mondták – isten gondjára bízzák. De bizony nem istenre bízták, hanem a keselyűkre, akik a szegény tehetetlen öreggel ugyan hamar végeztek. »Mit lehet csinálni, nem dolgozik, nem tisztíthatja a kenyeret« – mondogatták.”

A mese éppen egy ilyen öregemberről szólt. Nagyapa, fia, unokája elindultak kora hajnalba a messzi hegy felé. A hosszú úton az öreg elfáradt; betették a kosárba, vitték. Miután megérkeztek, az öreg kiszállt a kosárból, elbúcsúztak tőle, otthagyták.

Innen szó szerint idézem:

Mikor az apa és fia egy szakadékhoz értek, az apja megszólalt:

Na, ebbe beledobjuk a kosarat, elvégezte a dolgát...

Ne dobja el, édesapám. Hiszen nekem is szükségem lesz rá, ha édesapám megöregszik...

5

A kalendáriumot frissen olvasta a nagybánhegyesi szlovák mesemondó, Farkas Andrásné Drágos Zsófia (1905–1997), és csodálatos emlékező- meg előadóképességével a maga észjárása szerinti mesét alkotott belőle. Mégpedig szlovákul is, magyarul is. *Folklorizálta* – ahogyan szaknyelven mondjuk. Kétnyelvű mesetudományát a hazai szlovák népköltészeti kutatás kitűnő szakembere, egykori hallgatóm, a néprajz kandidátusa, Krupa András, 1981-ben hangszalagra vette, s 1984-ben Békéscsabán *Rozprávky ěaniĉky Źofky – Zsofka néni meséi* címmel egy kötetben kiadta. Előadásában terjedelmesebb a történet, Zsofka néni érzelmibb szálakkal érzékeltette az unoka szeretetét, ragaszkodását a nagypapához, keményebb vonásokkal ábrázolta a kegyetlen fiú kérelhetetlenségét. De idézem az unokát, amikor a nagyapát otthagya az égi madaraknak, az apja a kastól – a kosártól – meg akart szabadulni:

Nem, édesapám, ez jó lesz magának. Ha maga is megöregszik, akkor ebbe a kosárba fogom magát is kivinni a hegy lábához.

6

Nem ismerem a japán folklórt, nem tudom, mennyire volt a történeti néprajzban megalapozott a mese, amely Zsofka néniire ennyire hatott. De Vasy Géza abban is kezemre járt, hogy fölhívta figyelmem a japán írónak, Hicsiró Fukazavának (1914–1987) elbeszélésére (*Zarándokének*, 1956), amely – szerinte – tudatosan a hívősen tárgyilagos néprajzi leíró tanulmány felé tolja el az elbeszélést. „Ezzel egy valamikori nyilván többé-kevésbé eleven népszokást megbízható pontossággal tud élénk varázsolni...” Az író azt sugallja, hogy a japán közösség iratlan szabályai szerint hetvenedik éve után mindenkinek önként az utána következő nemzedékekre kell hagynia mindenét. Távozásának, akár Sánta novellájában, bizonyos szertartása van, a keleti nép jellegének megfelelően összetettebb, mint a magyar,

és ezzel elrejtí a tragédiát. Ryn anyót a fia a hátán viszi föl a hegyre. A „zarándokút” végén a meginduló havazásban hagyja magára, hogy megfagyjon. A zarándokút és az első havazás egybeesése az elhagyott közösség szemében – mutat rá az elbeszélés másik elemzője, Nyilasy Balázs – a legnagyobb szerencsének, a tiszteletre méltó élet betetőzésének, a legméltóbb halálnak számít.

Föltehető, hogy Fukazava mondanivalóját népeinek folklórijából merítette.

7

1949-ben a Magyar Nyelvőrben *Régi ráolvasás a népnyelvben* címmel idéztem ugyancsak Kálmány Lajosnak egy másik gyűjteményéből (*Szeged népe*. 1891. 3. k. 150.) ezt a rövid bájoló imádságot: *Föld anyám, torkom fáj, néköd panaszolom, gyógyítsd mög! Az irodalomtörténet már rég ismerte változatát Bornemisza Péter Ördögi kísértetek* (Sempte, 1578) című prédikációs gyűjteményéből.

Az, kinek az torkába ereszkedett

Föld, édesanya, tenéked mondom előszer: ennek a torkában erős pőrös torok ereszkedett, torok gyíkja, béka levelegje, nyák foga: oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson, erős pőrös torok, gyíkja, béka levelegje, nyák foga, disznó szakájja, kelevénye oszoljon, romoljon, Istennek hatalmából, Boldog Anya parancsolatjával.

Bornemisza ráolvasó imádságával foglalkozott Horváth Cyrill, Thury Etele, Bolgár Ágnes, Heller Bernát, sőt a híres nyelvész és etnológus, a finnugor népek nagy kutatója, K. F. Karjalainen (1871–1919) is. Egyikük sem ismerte Kálmány közlését. Lelkendezve írtam: „Bájoló versikénk a néphagyomány búvópatakjában 1578 óta 1891-ben bukkant föl újra: a közbe eső háromszáz éven át csupán »a nagy népi emlékezet« őrizte meg ezt a mélyen pogány hagyományt.”

8

A vályú példabeszédének is megvan a háromszáz év előtti változata. Bornemisza, ugyancsak az *Ördögi kísértetek*ben, a reformáció nagy alakjának, Martin Luther munkatársának, Philipp Melanchtonnak (1497–1560) *Locorum communium collectanea* (Közhelyek gyűjteménye) címmel Johannes Manliustól összegyűjtött könyvében. Első kiadása már 1562-ben megjelent Bázalban, a második Bautzenban 1565-ben, a harmadik Frankfurt am Mainban, 1566-ban. A sűrűn ismétlődő kiadások a mű népszerűségének, gyors terjedésének bizonyítékai. Hamar eljutott Bornemisza kezébe is. Kritikai kiadásának gondozója, Eckhardt Sándor szerint a magyar prédikátor legkedvesebb olvasmánya lett. Belőle vette e példázatot is:

Midőn egy [ember] az apját berekesztötte volna, és szégyenébe titkon tartaná, küld egy ollykor fiátul hitván posztóból köntest nekie: az kis gyermek egy darabot elszakaszt, és mondja: Apa, ezt elteszem, és én is neked illyenből csináltatok köntöst. Ezt hallván [az ember] az gyermektül, meggondolja, Isten hogy szól ki belőle, és az Atyát szép tisztességen kezdi tartani.

Manlius latin szövegéből értjük meg az archaikus magyar fogalmazást. A fiú az aggok házába, „börtönébe” akarta záratni (*in carcerem incluserit*) apját, mielőtt a már tönkrement köntöst (*miserit illi per filium vilem pannum ad tunicam*) elküldte volna neki. Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi mesenyilvántartásában ez a 980B számot kapta.

Eckhardt szerint ez a történet az egyik legsikerültebb francia verses elbeszélés, *fabliau*, *A kettévágott lópokróc* (*La housse partie*) tárgya is (AaTh 980A). Ez ennek a motívumnak további kapcsolataira, még messzibb szálaira utal.

Közvetlenül ez előtt idézi Bornemisza – szintén Manlius nyomán – az alábbi példázatot:

Mondják, midőn egy apát az fia el-kihurcolná üstökénél fogva az kapun kívül, és az sárba tapodná, és verné. Mond az atyja: Haggy el, fiam, mert én az atyámat csak az ajtőküszöbig vontam.

Ez a 980C motívum. Ennek ismerjük a legnagyobb múltját: már Arisztotelész (Kr. e. 384–322) közölte híres *Nikomakhoszi etikájának* 7. könyvének 7. fejezetében (1149b). Először magyar fordításában (1873) Haberern Jonatán így tolmácsolta:

Így példának okáért bizonyos ember, menteni és igazolni akarván magát az iránt, hogy atyját veri, úgy szólt: ez is verte atyját, s ez megint az ő atyját, aztán pedig fiára mutatván mondá: ez is, ha majdan megemberedik, engemet fog verni, mert ez [a] valami velünk született. Más [ember] pedig, kit a fia vonszolt, azt arra figyelmeztette, hogy az ajtónál tovább ne vonszolná, mert ő is csak addig rángatta atyját.

E motívumunknak ez a legrégebb forrása: Kr. e. 330 körül rögzült *papíroszra*. Nem csodálatos, hogy írástudatlan magyar parasztok emlékezete évezredekken át megőrizte a görög filozófus erkölcsi példázatát?

Nyilván nem Arisztotelész találta ki, hanem ő is a korabeli folklórból merítette. Valószínűnek tartom, hogy a másik két rokon motívum is az antikvitásban gyökerezik, csak nincs írásos nyoma. Föltételezem, hogy német vagy francia folkloristák már tüzetesen földolgozták Manlius művének irodalmi és folklorisztikus forrásvilágát, s több más motívumnak is megtalálták antik eredetét.

Bornemisza után Dugonics András (*Példa beszédek és jeles mondások*, Szeged, 1820) is megírta:

Némely szeles ifjú össze veszvéen édes attyával, őtet a földre leverte, és ősz hajánál fogva kiakarta őtet az udvarra hajtani. Hogy attyával a küszöbre ért, állj meg (úgymond), fiam! A küszöbnél tovább ne hurcolj; mivel én se hurcoltam tovább atyámat.

György Lajos *Világgjáró anekdoták* (1941) című gyűjteményében Vas Gerebennek cigányadomaként, cigányos fonetikával előadott változatát (1856) közölte:

Az öreg dádé összeveszett fiaival. A fiúk jól helybenhagyták apjukat, s végezetül lábánál, üstökénél fogva ráncigálták ki az udvarra.

Megálljatok, bibasok! – szólt az öreg, mikor a küszöböt elérte –, in is csak eddig húsztam azs apámat!

Illyés Gyula bizonyára saját fülével hallotta, de nem sejtette, hogy több ezer éves történetet ismétel, amikor a *Puszták népe* (1936) 9. fejezetében családjuk ismerősének, bizonyos Pálinkás bácsinak *szavajárásaként* adta elő:

Amikor fia a közös szobán és konyhán át hajánál fogva a cselédház küszöbéig húzta, Pálinkás bácsi így szokott felkiáltani: „Itt már engedj el, fiam, én is csak eddig húztam az apámat!”

Bálint Sándor kiváló mesefája, Tombác János (1901–1974) a rá jellemző szerkesztési tehetségével remekül fogta a két motívumot – a vályúét, pontosabban fatányérét (980B) és a hajánál fogva vonszolást (980C) – egyetlen – szerinte ötven-hatvan éve megesett! – történetté, és olvasztotta terjedelmesebb, kerek mesébe. Ez mindkettőnek a legtokéletesebb, 1961–1972 közt lejegyzett megtestesülése. Ezt, éppen terjedelmi okból, nem idézhetem.

A motívum legfrissebb megörökítése névrokonomnak, a grafikusművész Péter Lászlónak (*1958) nevéhez fűződik. Az 1883-ban Bukovinából az Al-Dunához telepített Székelykevéen született és nevelődött föl. Ott jegyezte föl 1980 táján ezt a változatot:

– *Jaj, jaj, állj már meg, fiam, egy szóra. Az Istenétt, ne vígy tovább!*

– *Aztán métt ne, édesapám? – morogta dühösen vissza.*

– *Azé, fiam, me tudd meg, hogy annak idején, én es csak a küszöbig cibáltam el az öregapádot, de aztán meg eleresztettem!*

A hazai kutatásban Jung Károly figyelt föl az öregek megbecsülésének rokon motívumára (AaTh 981), délszláv párhuzamokat is bemutatva (*Elbeszélés és éneklés*. Újvidék, 2004).

9

Följegyeztem 1966-ban, hogy a tévé bemutatta Edmund Morris (*1940) angol író *Álom és valóság* című drámáját, amely ugyanerre a motívumra épül. Csaknem fél évszázad távolából részletekre már nem emlékszem. De ezzel az adalékkal is érzékeltetni akarom, hogy a folklór és az irodalom kölcsönhatása ebben is érvényesül. Az antik népköltészetből középkori irodalom, abból ismét népköltészet lett, amely újból irodalomná emelkedett. *Mint a víz körforgása a természetben: eső, pára, felhő, eső...*

10

Az Elementargedanke, Völkergedanke a híres német etnológusnak, Adolf Bastiannak (1826–1905) világszerte elfogadott műszava: azt a minden népben élő, *elemi gondolatot* jelenti, amely nem egyik vagy másik népnek jellegzetessége, hanem az emberiségnek általánosan sajátja. Abban nem föltétlenül kell egyetérteni, hogy az efféle elemi emberi gondolat, ötlet, motívum a finn földrajz-történeti iskola szerint néptől néphez terjed, avagy az emberrel vele születik; *fontos, hogy van és közös*. Ezen az azonosságon belül azonban minden közös szükségszerűen bizonyos nemzeti sajátságokat ölt. Ahogy Pindarosz írta: *Idiosz en koinoi*. Egyéni a közösben.

Évszázadokon és világrészekén át ilyen egyetlen emberi, elemi gondolat a gyermeki hálátlanság mesei tanulsága.